

**ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ
ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ
ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ Մէջ**

ՎԵՐԺԻՆԷՆ ՍՎԱԶԼԵԱՆ

Յայտնի է, որ հայոց հեթանոսական հին տօները, Դ. դարի սկզբում Հայաստանում քրիստոնեւթեան պետական կրօն հռչակումից յետոյ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից վերածուեցին քրիստոնեայ սրբոց տօների, եւ քանդուած մեհեանների տեղում կառուցուեցին սրբերի վկայարաններ, վանքեր ու եկեղեցիներ¹: Այդ է պատճառը, որ հայոց մօտ հեթանոսական եւ քրիստոնեական տօներն ու ծէսերը գիրկընդ-խառն են հանդէս գալիս: Նոյն օրինաչափութեամբ, հեթանոսական արմատներ ունեցող Վարդավառի տօնը դարձել է Քրիստոսի այլա-կերպութեան կամ պայծառակերպութեան տօն:

Ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցեանը դեռեւս իր ժամանակին իրա-ւացիօրէն նշել է, որ հոգեւոր մշակոյթի չլուծուած հարցերի պարզա-բանումները պէտք է որոնել Հայկական Բարձրաւանդակի նախահայ-կական շրջանի հնագոյն ժողովուրդների՝ խուրխտների, միտանիների ու հայասների զարգացման մէջ: Նա ստուգաբանելով «Վարդավառ» բառը, գտնում էր, որ այն փոքրասիական խեթական ծագում ունի՝ կազմուած vadr>vard՝ «ջուր» բառից (հին dr դառնում է rd) եւ arr՝ «լուանայ, ցնցղել» բայից²:

Եւ իրօք, հեթանոսական առումով Վարդավառը հիմնականում ջրային տարերքի պաշտամունքի տօն էր: Այդ տօնակատարութիւնից, որպէս ժողովրդական աւանդութիւն, մնացել են միմեանց վրայ ջուր ցանելու, աղաւնի թոցնելու, ուխտագնացութեան գնալու, մատաղցու-ներ գոհելու, իսկ որոշ շրջաններում նաեւ վիճակի գուշակութիւն կա-տարելու սովորութիւնները:

Ըստ այդ ծիսահմայական գործառոյթների, քննարկենք թէ հայ ժողովրդի արեւմտահայ հատուածի ազգագրական ո՛ր շրջաններում, հեթանոսական ո՛ր սովորութիւններն ու բանահիւսական ինչպիսի՛ ստեղծագործութիւններն են կենցաղավարուել:

Վաստակաշատ գիտնական Արշակ Ալպոյաճեանն իր Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ աշխատութեան մէջ նշում է, թէ Կեսարիայի Հայերը Համբարձման օրը «վիճակ կը քաշեն եւ տօնն ալ կը կոչեն Վարդափառ... Այս փոփոխութեան պատճառն այն էր, որ ճիշդ Համբարձման օրը Կապադովկիոյ Յոյները կը տօնէին ժողովրդային եւ Հեթանոսական աւանդութիւններով տօն մը որ կը կոչուէր Վարդափարիա որ ապահովարար դրացնութիւն կամ ծագման նոյնութիւն ունէր Հայերէն Վարդափառ քառին Հետ... Այս տօնը միջազգային բնոյթ ունէր եւ կը տօնուէր Հայերէ, յունախօս եւ թրքախօս Յոյներէն եւ զարմանալի է որ անոնք ալ Վարդափարիա կը կոչէին»³ (ընդգծումները Հեղինակային են - Վ.Ս.): Այս Հանգամանքը եւս Հաստատում է փոքրասիական Հնագոյն ժողովուրդների անցեալի Հոգեւոր մշակոյթի Համընդհանուր բնոյթը:

Ուշագրաւ է, որ Կեսարիայում թալասցիք եւ էֆքերէցիք եւս Համբարձման տօնը Վարդափառ են անուանել: Մարաշում եւ Այնթապում Համբարձման տօնն անուանել են Մենթիվար, որը եւս Վարդափառ քառի աղաւաղուած ձեւն է⁴, իսկ Ադանայում վիճակախաղը երկու անգամ են կատարել. ե՛ւ Համբարձմանը, ե՛ւ Վարդափառին⁵: Եւ քանի որ, ըստ Ակադեմիկոս Հրաչեայ Աճառեանի, «Կեսարիա քաղաքը, ինչպէս եւ անկէ արեւմուտք (այսինքն Փոքր Ասիայի, իսկ մենք կ'աւելացնէինք նաեւ Կիլիկիայի որոշ շրջանների - Վ.Ս.) ամբողջ Հայութիւնը թրքախօս էր»⁶, Հետեւաբար վիճակի երգերը մեծ մասամբ յօրինուել են թուրքերէն: Այսպէս օրինակ՝

Ա յ, մէքըվար, մէքըվար,	Վիճակ, վիճակ, ջան վիճակ,
Մէքըվարըն վախդր վար,	Վիճակն ունի ժամանակ,
Մէքըվարըն սեվէնի	Վիճակի մասնակցողը
Դրախտա քէշ քախդր վար:	Դրախտում ունի հինգ արոտ:
Հանէ՛, ախչի՛ նս, հանէ՛,	Հանիր, աղջի՛ կս, հանիր,
Ասօր պարա դարա է:	Այսօր բարի տարի է ⁷ :

Մաղդանոս մաշալասը,	Ազատքեղը աճել է,
Դիքինէ դաշ օլասը,	Յատակում քար եղել է,
Եա Յիսուս, եա՛ Քրիստոս,	Տէր իմ, Յիսուս Քրիստոս,
Եարա եղդաշ օլասը:	Դարձիր եարիս դու ընկեր:
Հանէ՛, ախչի՛ նս, հանէ՛,	Հանիր, աղջի՛ կս, հանիր,
Ասօր պարա դարա է:	Այսօր բարի տարի է ⁸ :

Ալշաճըզ քիրազ տալը,	Կարմիր քալի ծաղը,
Տիպինտէ եշիլ խալը,	Գետնի դալար գորզը,
Եա՛ Յիսուս, եա՛ Քրիստոս,	Ո՛վ Յիսուս, ո՛վ Քրիստոս,
Սէն կէօսքէր տօղրու եօլու:	Յոյց տար ուղիղ ճամբան ⁹ :

Տամ խաբինտե տամընրգ,	Կտուրին մեր տարածքն է,
Իաբինտե հարմանընրգ,	Վրան մեր կալատեղն է,
Շիրքիր օլտուն քանկրըյա	Փառք տանք Երկնատրին,
Էյի չըգաը նամընրգ:	Մեր համբաղը հանեց բարի ¹⁰ :

Մերծիմէք քիլե, քիլե,	Ոսպն է կոյա-կոյտ,
Էօլէրիմ սիլե, սիլե,	Կշռում եմ բլուր-բլուր,
Եար գափույա կէլիքսե,	Թէ եարս մեր դուրը գայ,
Էնէրիմ կիլե, կիլե:	Կ'իջնեմ ուրախ-ուրախ ¹¹ :

Պիր էօբիւզիմ պէշ օլտու,	Մի եզս դարձաւ հինգ,
Պու երլ հալըմ խօշ օլտու,	Այս տարի բարուօրունցի,
Պէն էօլտումա կիտէր իքէն,	Երբ ճանապարհին էի,
Քրիստոսս պանա էշ օլտու:	Քրիստոսն ընկեր դարձաւ ինձ ¹² :

Նման երգերը յօրինուել են հայերի կողմից դեռեւս վաղնջական շրջանում, իսկ քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ, ենթարկուել են որոշ խմբագրման: Այդ է վկայում այս երգերում Քրիստոսի կերպարի առկայութիւնը:

Վիճակի այս երգերի մէջ գեղարուեստօրէն պատկերուած են քարքարոտ հողը, հողը վարող լծկան եզր, գետնի դալար խոտը, կարմիր բալի ծառը, ազատքեղի փարթամացած թուփը, հաւաքուած ոսպի կոյտը, որոնք բոլորն էլ կապուած են երկրագործական տարեշրջանի գիւղատնտեսական աշխատանքների եւ դրանցից ստացուած արդիւնքների հետ: Քանի որ հայերէն կրկնակն անընդհատ մեզ յիշեցնում է, որ «Այսօր բարի տարի է», այսինքն ինդրոյ առարկան բարբեր, արգասաւոր տարին է, հետեւաբար Վարդավառն աղբրսւում է Հնագոյն Հեթանոսական Նաւասարդի՝ նոր տարուայ բերքի տօնի հետ, որը խորհրդանշում է Հնի աւարտ եւ նորի վերստեղծում: Իսկ Քրիստոսը, որպէս նոր քրիստոնէական լուսաւոր դարաշրջանի վերածնող, հանդէս է գալիս իրրեւ երկրագործական աշխատանքները կատարողներին «օգնող», «ճանապարհ ցոյց տուող», «ձեռքից բռնող», «բարի համբալի» արժանացնող գերբնական զօրութիւն: Այս դէպքում «Քրիստոսը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծու ձեւերից մէկը»¹³, որն իր մէջ խտացնում է նաեւ Հին Հայկական դիցարանի մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութեան՝ Արա Գեղեցիկի պաշտամունքային որոշ տարրեր¹⁴:

Ռուս պատմաբան Վասիլի Ստրուվին, անդրադառնալով Հին Արեւելքի Հնագոյն ժողովուրդների մշակոյթին, նշում է. «Զարգացած իրիզացիոն (ոռոգման - Վ.Ս.) հասարակութեան մէջ աստեղային կրօնի հետ միասին ստեղծուած եւ չափազանց մեծ դեր է խաղում մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծու կրօնը...: Որսորդական նախնական

կեանքով ապրող Հասարակութեան մէջ խիստ մութ ու անորոշ է ծննդեան եւ մահուան վերաբերեալ խնդիրը: Աւելի պարզ է դառնում այդ Հարցը նստակեցութեան շրջանում, երկրագործութեան պայմաններում, երբ կեանքի, ծննդեան առեղծուածն աւելի մօտ եւ Հասկանալի է դառնում: Այդ ժամանակ մարդը կարողանում է կեանքի եւ մահուան երկու մեծ Հակադրութիւնների միասնութեան գաղափարին յանգել»¹⁵:

Վերլուծելով մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութեան գաղափարը, Ստրուվէն շարունակում է. «Գետնի մէջ ձգուած Հատիկը մեռնում եւ ապա նոր կեանքի ծիլ է տալիս, Հասկեր Հանում, Հասկերը քաղում են, տրորում, եւ Հատիկը նորից գետնի մէջ են ձգում, կրկին նոր կեանքի ծիլ է տալիս: Կեանքի եւ մահուան միասնութեան այդ ըմբռնումը ստեղծում է յատկապէս երկրագործական պայմաններում ապրող Հասարակութեան մէջ, եւ քանի որ առաջին խոշոր երկրագործական Հասարակութիւնը իրիզացիոն Հասարակութիւնն էր, այդ պատճառով էլ մեռնող եւ կենդանացող աստծու վերաբերեալ կրօնը ամէնից առաջ ծագում է Բարելոնի եւ Եգիպտոսի Հին Հասարակութիւնների մէջ: Մեռնող եւ կրկին կենդանացող Հատիկը մարմնացնող աստուածը Բարելոնիայի Թամմուզ աստուածն էր»¹⁶:

Թամմուզ աստուածը պաշտուել է ոչ միայն Բարելոնում, այլեւ՝ Պաղեստինում: Հրեայ կանայք Երուսաղէմի դռների մօտ ողորում էին Թամմուզի մահը: Թամմուզի մահը ողորում էին նաեւ շումէրները¹⁷: Ըստ աւանդութեան, սիրոյ եւ պտղաբերութեան աստուածուհի Իշտարը եւս, ողբալով, գնում է փնտռելու իր երիտասարդ սիրեկանին, որը ձմրան վեց ամիսներին գնացել էր «անվերադարձ աշխարհը» եւ երկրի վրայ կեանքը կանգ էր առել. սկսել էր սովը: Ի վերջոյ «փակ դռները բացում են», եւ Իշտարը Թամմուզի Հետ դուրս է գալիս ստորերկրեայ Թագաւորութիւնից: Նորից սկսում է գարունը, սկսում է սիրոյ մեծ տօնը:

Թամմուզի եւ Իշտարի սիրոյ այս մոտիւր կրկնում է նաեւ Հին Հայկական «Արա Գեղեցիկ եւ Եամիրամ» առասպելում: «Արայի կուլտը, որպէս գարնան աճող բուսականութեան աստծու եւ յետոյ նաեւ՝ որպէս ցանքի, երկրագործութեան եւ թերեւս ջրի աստծու, եղել է թէ՛ Հին Հայաստանում, թէ՛ Փոքր Ասիայում եւ թէ՛ դրանց սահմաններից էլ դուրս», գրում է Ղափանցեանը (ընդձումը Հեղինակինն է - Վ.Ս.)¹⁸: Այդ գաղափարախօսութիւնը իր տարածուածութեամբ յետագայում իր տեղը զիջում է միայն նմանաբովանդակ քրիստոնէութեանը, որը ծնունդ է առնում դարձեալ Արեւելքում՝ Միջագետքի Թամմուզի Հօր ազդեցութեամբ¹⁹:

Առաջնորդուելով այդ տեսութեամբ՝ Թամմուզ եւ Արա գոյգ դիցանունների Հետքերն ենք փորձել գտնել Փոքր Հայքում, Սերաստիայի

նահանգի Շապին Գարահիսար գաւառում, ըմպելի եւ ուռգման առատ ջրերով հարուստ եւ յուսթի այգիներով յայտնի, բայց դեռեւս չուսումնասիրուած «Թամզարա» տեղանունան մէջ²⁰ (եռւ ձայնաւորի սղմամբ), որի բաղադրիչ մասերն են՝ Թամմուզ եւ Արա, մէկը՝ Բաբելոնի, միւսը՝ հայկական աճող բուսականութեան եւ ուռգման աստուածը:

Այդ են հաստատում նաեւ գէյթունցի կարապետ Թոգլեանից (ծն. 1903) մեր գրի առած «Լէ, լէ, լէ, լէ, Թամզարա» պարերգի հատուածները, որոնք, ըստ մեր բանասացի, կատարուել են նաեւ Վարդավառի տօնակատարութեան խրախճանքի ժամանակ:

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա ²¹ , Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Միվ աշգէյնը ինձ գուդօն, Էս չօգաւնում մէզ փայօ:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Սեւ աղջիկը ինձ կու տան, Էս չեմ առնի մէկ փարա:
---	---

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Անցէ՛յ, կօնօ՛, սիվ աշգին, Քիզմէ ջիյնօզը ջայիցօնը:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Անցի՛, գնա՛, սեւ աղջիկ, Քեզնից ճերմակը ճարեցիք:
---	---

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Ջիյնօզ աշգինը ինձ գուդօն, Էս չօգաւնում հազօյ փայօ:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Ճերմակ աղջիկն ինձ կու տան, Էս կ'առնեմ հազար փարա ²² :
--	--

Այս պարերգն, ամենայն հաւանականութեամբ, ծիսական ձօներգ է եղել՝ նուիրուած Թամմուզ-Արա աստուածութեան պաշտամունքին եւ հեռաւոր կերպով ուրուանկարում է Արա Գեղեցիկի եւ սեւ աղջկայ՝ Շամիրամի, անհաշտ յարաբերութիւնները՝ ի նպաստ հայազգի ճերմակ աղջկայ՝ Նուարդի:

Այդ նոյն՝ աճող բուսականութեան, նաեւ ուռգման՝ Թամմուզ եւ Արա, զոյգ դիցանունների աղաւաղուած յիշատակութիւնն ենք նկատում կեսարիայի մօտ Թոմարգա (Տոմարժա) գիւղաքաղաքում, որտեղ գաղթել ու բնակութիւն են հաստատել նոյն այդ Թամզարայից մի քանի հայ ընտանիքներ²³:

Շարունակելով Վարդավառի տօնախմբութեան նկարագրութիւնը, Ալպոյաճեանը, որպէս բացառութիւն, նշում է, որ կեսարիայի Թոմարգա²⁴, ինչպէս եւ Չոմախլու²⁵ գիւղաքաղաքներում Վարդավառին է որ վիճակ են հանել, ինչը մեծ գիտնականը, «չփոթ» եւ «զարմանալի երեւոյթ» է համարում²⁶: Սակայն, մեր հետեւողական պրպտումները մեզ յանգեցրել են այն եզրակացութեան, որ այն տեղավայրերի բնա-

կիչները, որոնք գաղթել են Արեւելեան Հայաստանից (ինչպէս Թոմար-
զան, Չոմախլուն եւլն.), աւանդաբար պահպանել են վիճակահանու-
թեան սովորութիւնը Վարդավառին:

Արդ, տեսնենք թէ այդ կարգի բնակավայրերում ի՞նչպէս է կատա-
րուել Վարդավառի վիճակի գուշակութիւնը: Յովհաննէս Աւագ Սար-
կաւագ Տոմարծացին մէջբերում է տոմարծացի աղջիկների պատմածը.
«Վարդավառի տօնին, իրարու դրացի աղջիկներս խօսքերնիս մէկ
ըրած օպա կ'ըլլայինք եւ ցանուած արտերը կը թափելինք բախտերնիս
փորձելու համար: Ամէն մէկ օպա 8-10 աղջիկ կ'ըլլայինք եւ ամէն մէկս
իր ուտելիքը ծրարած իր դոյթուխի տակ, գոգնոցներուս գրպանի մէջ
կը դնէինք դրճիկ, կոճակ, օղեր, մատնի, կապոյտ եւ ճերմակ հրլիբ...:
Հետերնիս կը տանէինք իր մօրը առջինեկ փոքր աղջիկ մը, կայխան մը
եւ փարչ մը ջուր: Ծամբայ կ'ելլէինք, կեղէն քիչ մը կը հեռանայինք,
բրգելով, թռչտելով կը հասնէինք ցանուած արտի մը եզերքը: Կը հաւա-
քուէինք, ջուրը կայխանին մէջ կը թափէինք, ամէն մէկ աղջիկ իր տա-
րած նշանը ջուրին մէջ կը դնէր ու միտքը կը պահէր դրած նշանը եւ
միտքը դրած սրտին մուրացը, պզտիկ աղջիկը կը նստեցնէինք կայխա-
նին առջեւ եւ գլխուն կը ձգէինք կապոյտ փուլու մը, որ կը գոցէր
անոր երեսը: Մենք ալ անոր շուրջը ոտքի վրայ շարուած «Հայր մեր»
մը կ'ըսէինք եւ ամէնքս մէկ կ'երգէինք Վարդավառի երգը՝

Հէ՛յ Վարդեվառ, Վարդեվառ
Վարդեվառը՝ օր ընը,
Վարդեվառը տեսնողը
Արքավրթնա՝ տեղ ընը²⁷:

Գերմակ դրճիկ՝ կէպիտ եղլիբ,
Իմ եկիտիս պախտը էլլեր,
Մուրք Կարապետ, Աստուածածին
Լսէ դուրպան՝ մեր աղօթքին²⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Վարդավառի վիճակի գուշակութեան արա-
րողութիւնը կատարուել է «ցանուած արտի եզերքին», ընդ որում
«Բարի (բարեբեր) տարուայ» բերք ու բարիքի ակնկալիքով դիմել են Ս-
կարապետին եւ Մարիամ Աստուածածնին, որ լսեն իրենց «ղուրբան»
(գո՛՛՛) եղողների «աղօթքին»:

Հարց է առաջանում՝ ի՞նչու յատկապէս նրանց են դիմել:

«Հեթանոս Վարդավառը Լուսաւորչի տնօրինութեամբ Դ. դարուն
փոխանակուեցաւ Յովհ[աննու] Կարապետի»²⁹: Այսպիսով գրում
է. «Անդր-Արգէնոսեան շրջանին մէջ (յմա՛՝ էվերէկ-Ֆենեսէ, Իլիպէ, Չո-
մախլու, Ինճէ-Սու, Գարաճավիրան, Մրսահաճըրը եւ էյլէզլի բնակա-

վայրերը - Վ.Ս.) ուր Համբարձումը Վարդեվառ կոչել սովորութիւն չէր եղած, այս տօնը կ'անուանէին իր անունով, հակառակ անոր որ իրենք ալ գուևդագուևդ Ս. Կարապետ ուխտի կ'երթային»³⁰ (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.):

Արդ, տեսնենք թէ ինչպէս էր անցկացոււմ Ս. Կարապետի ուխտագնացութիւնը եւ այդ ընթացքում բանահիւսական ինչպիսի՛ ստեղծագործութիւններ էին կատարոււմ: «Վարդեվառի տօնը, մեր օրերուն մեծահանդէս կը տօնէին Փոքր Հայքի վանքերէն Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի մէջ, ինչպէս կը տօնէին Մեծ Հայքի վանքերէն Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Տօնի շարժուն՝ վանք ուխտի կուգային հեռաւոր Ամասիայէն, Մարգուանէն, Իգմիրէն, Սերաստիայէն եւ Տաւրոսի լեռներէն՝ Մարաշէն, Ջէյթունէն, Հաճընէն եւ շրջաններէն: Բազմահազար ուխտաւորներ կը լեցնէին վանքին ներսը, դուրսը...: Տօնի կիրակին, Սուրբի գերեզմանին վրայ կը կատարուէր Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ, որուն ներկայ կը գտնուէին բազմահազար հաւատացեալներ...: Անոնք հետեւելով իրենց աւանդական սովորութիւններուն, տաճարէն ներս ու դուրս, կը թոցնէին ճերմակ ու լուսափետուր աղաւնիներ՝ որ կը խորհրդանշէր Հեթանոս Հայութեան կրօնական պաշտամունքի տօնին յիշատակը»³¹ (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.):

«Հայաստան աշխարհի ամբողջ տարածքում, այնտեղ, ուր սուրբ Կարապետի անունով վանք կամ եկեղեցի, նոյնիսկ մի մատուռ կար, շրջակայ ժողովուրդները, նոյնիսկ այլադաւան քուրդերն ու թուրքերը, խուռներամ ուխտի էին գնում, որովհետեւ հաւատացած էին, թէ սուրբ Կարապետը մուրազ է տալիս ամէնքին», աւելացնում է երաժիշտ-ազգագրագէտ Միհրան Թումաճանը³²:

Այնպէս որ, քրիստոնէական Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան տօնը, որը հեթանոսական Վարդեվառի հին տօնի շարունակութիւնն է, իր մէջ կրում է հեթանոսական հաւատալիքների խորունկ դրոշմը: Այդ հանգամանքն աւելի բացայայտ է դառնում, երբ մենք իմաստաբանական վերլուծութեան ենք ենթարկում Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան վերաբերեալ ժողովրդական երգերը, որոնք զրի են առնուել արեւմտահայ տարբեր գաւառների՝ Կիւրինի, Խարբերդի ու Երզնկայի բանասացներից:

Նախ՝ ո՞վ էր Ս. Կարապետը: «Կարապետ» մակդիրը «սեպհականեալ անուն [է] Յովհաննու Մկրտչի»³³ «իրբեւ Քրիստոսի առաջընթացի եւ մկրտողի»³⁴ Յորդանան գետի մէջ (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Սուրբ Կարապետ կանկրցուցին,
Լուսեղէն շուռչալ հազցուցին,
Առին ըջան գետ Յորդանան,
Մրկրրատեցին Յիսուս օրբին»³⁵

Հարց է առաջանում ինչո՞ւ արեւմտահայերը յատկապէս Ս. Կարապետ ուխտի էին գնում եւ այդ օրն անուանում էին Ս. Կարապետ:

Ժողովուրդը, հաւատարով եւ ապաւինելով Ս. Կարապետի ամենահաս, ամենաշնորհ եւ ամենապարգեւ գերագոյն զօրութեանը, բանաստեղծական ձեւ ու կերպ է տուել իր յոյզերին.

Սուրբ Կարապետ էրբայ կ'ուզեմ,
Իրեք օր ետն կենայ կ'ուզեմ,
Մուրազոս առնել՝ դառնայ կ'ուզեմ,
Մուրազատու՛ր Սուրբ Կարապետ³⁶:

Ըստ ժողովրդական հաւատալիքի, Ս. Կարապետ ուխտի գնացողը, եթէ «արդար մարդ է», ուրեմն այդ ամենագօր սուրբը նրա ճշմարտութիւնը կը տայ (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ կեննէ դաշտ է,
Հոն գացողը արդար մարդ է,
Դերդեն դերման, Սուրբ Կարապետ³⁷:

Այստեղ ուշագրաւ է, որ Ս. Կարապետը «կեննէ դաշտումն է» եւ հեթանոսական աստուածների նման «մատաղ կ'ուզէ վարդեվառին», որպէսզի նրանց ակնկալած «մուրատը» տայ (ընդգծումը խմբ է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ կայներ քարին,
Մէջքը տրեք մեռմեռ քարին,
Մէյրը կ'ընէ ուխտատրին,
Մատաղ կ'ուզէ Վարդեվառին,
Մուրատատուր Սուրբ Կարապետ³⁸:

Նախ քննարկենք մատաղի՝ զոհամատոյցի պարագան, որն աղերսւում է Ս. Կարապետի նահատակութեան հանգամանքների հետ (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ գրիտաանցին,
Դեսերու քաղքէն հանեցին,
Մըշու սարերն օյրրցուցին,
Մըշու սուլքան Սուրբ Կարապետ:
Ուխտըդ կու գար Վարդերրին,
Լուրդ պայծառ, Սուրբ Կարապետ³⁹:

ժողովրդական ականդութիւնների մէջ Ս. Կարապետի վարքագրական սիւժէն այլ կերպ է զարգանում⁴⁰։ Այն իր հեռաւոր աղերսներն ունի «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ»/«Թամմուզ եւ Իշտար» հնագոյն առասպելի հետ։ Այնտեղ պատմուում է. «Ս. Կարապետ կռապաշտ թագաւորի խեչ (մի այլ տարբերակում՝ Տրդատ թագաւորի մօտ - Վ.Ս.) մենծ զօրավար է էղի ու շատ խորոտ տղամարդ։ Ընդրա քոչամը կռոււնծ է էղի ու հասած է էղի հրրի փեջեր, ունքերն էղեր ին իմալ անդնակ, աչքեր՝ մրսէ, արեւ՝ ըսէ, վառման արեւ ըսէ, վիր իշկեր, ընտրան տեղն ու տեղը կը հալէր»⁴¹։ Ինչպէս տեսնում ենք Կարապետի կերպարի արտաքին նկարագրութիւնն ու զօրավար լինելու հանգամանքը յիշեցնում են Արա Գեղեցիկին։

«էղ կռապաշտ թագաւորին շատ խորոտիկ կնիկ մէ կ'եղնի։ Թագուհին աչք դրած կ'եղնի վրը Կարապետ զօրավարին, հըմա թագաւորն էր բանից խաբար չէղնի։ Քյրնի-քյրնի հեղ թագուհին ուր խեչ կը կանչէ զօրավարին, օր ուր հետ նստի ու կայնի, հըմա զօրավարն ընտրա կամքը չկատարէ»⁴²։ Մերժուած սիրոյ այս մօտիւը եւս շատ նման է Շամիրամի վաւաշոտ առաջարկին։

Վերջում զօրավար Կարապետը կնոջական գրպարտութեան զոհ է դառնում, իսկ մի այլ տարբերակում՝ զօրավար Կարապետը Արա Գեղեցիկի նման սպանւում է կռուի դաշտում։ «Ընտրա ջանդակ կը թալին սպանուածներու ջանդակներու տակ, օր մթնի, նոր՝ ընտրա ջանդակ փախցուն։ Հըմա աստու հրամանով ընտրա ջանդակ կելնա հըմեն ջանդակներու վրէն»⁴³։

Զօրավար Կարապետի հաւատարիմ զինուորները գալիս են ու նրա դին կապում են ջորու վրայ, որ տանեն թաղեն, բայց գիշերուայ մթութեան մէջ երեւացող տեսիլքը նրանց ազդարարում է. «Լսէ՛ք, ինչ որ կ'ըսիմ՝ աստու հրամանն է. ջորին ուր նստեց ու տեխից չէլաւ, հոնի վանք կը չինիք ու մըջ վանքին լէ կը հորիք զօրավարի ջանդակը, էնի աստու հրամանով սուրբ է»⁴⁴։

Եւ քանի որ քանդուած մեհեանի տեղում կառուցուող վանքի պատերն անընդհատ փուլ էին գալիս եւ «մատաղ» էին պահանջում, ուստի Ս. Կարապետի մարմինը եօթ մասի են բաժանում (քանի որ նա եօթ անուն ունէր) եւ ամէն մի մասունքն աղօթելով ու պատարագելով թաղում են հողի մէջ, վրան նրա անունով կառուցում Ղեսերու (Կեսարիա), Տրապիզոնի, Աղթամարի, Մուշի եւ այլ վայրերի վանքերը⁴⁵։

Ինչպէս տեսնում ենք Ս. Կարապետն իր նահատակութեամբ սրբութեամբ, մաքրութեամբ է՛լ բնութիւնը, է՛լ մարդկանց։ Նա Քրիստոսի նախատիպն է։

Ռուս գրականագէտ Օլգա Ֆրէյդենբերգը, անդրադառնալով զօհամատոյցի արարողութեանը, իրաւացիօրէն նշել է. «Թաղել հողում

ցորեն, թէ՛ մարդ, միեւնոյնն է. հողին կատարուում է զոհարերութիւն: Տարբերութիւնը ոչ թէ փաստի, այլ՝ զոհարերութեան տիպի մէջ է»⁴⁶:

Այստեղից հետեւութիւն՝ որ Ս. Կարապետի տօնը (իմա՝ Վարդավառը) նոյնպէս աղերսուում է բերքահաւաքի տօնի, երկրագործական նոր տարուայ հետ, որը եւ խորհրդանշուում է Հնի աւարտ եւ նորի սկիզբ, ինչպէս Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը:

Չոհր սովորաբար մատուցուում էր նոր տարուայ նախօրէին՝ աշխարհի նորացման ակնկալիքով: Պատահական չէ, որ Սասունում նաւասարդին նոր բերքից ստացուած ցորենից հաց էին թխում, որը կոչուում էր աշկաւա եւ իբրեւ զոհարերութիւն բաժանում դրացիներին⁴⁷: Մինչեւ օրս, արեւմտահայ շատ ընտանիքներում նոր տարում կորկոտով (սպիտակ ցորեն) անուշապուր են եփում եւ բաժանում տնից տուն՝ որպէս մատաղ⁴⁸: Տարեշրջանի հետ կապուած զոհամատոյցն է յիշատակուած նաեւ Աստուածաշնչում. «Եւ առնուցուք նաշիհ, եւ առնիցէք զայն երկոտասան պան (իմա՝ տարուայ 12 ամիսները - Վ.Ս.)- յերկուց տասանորդաց լինիցի պան մի: Եւ դնիցէք զնոսա երկուս նուէրս, վեց պան զմի նուէրն՝ ի վերայ սեղանոյն սրբոյ առաջի Տեառն... եւ եղիցին ի հաց յիշատակի զառաջաւոր Տեառն... զի սրբութիւն սրբութեանց է այն նմա ի զոհաւորացն Տեառն, օրէն յաւիտենական»⁴⁹:

Երկրագործական տարեշրջանի հետ կապուած այս ընդհանուր մտածողութիւնը ներառնում է տիեզերքի տարրերի կարգաւորման, վերստեղծման խորհուրդը, որը պարզորոշ նկատելի է նաեւ Ս. Կարապետի մասին յօրինուած ժողովրդական երգի մէջ (ընդծումները մերն են - Վ.Ս.).

Դուն ես արեւ, դուն ես լուսին,
Քաղութր կու տաս Մայրամ կուսին,
Քաղութրութիւնդ կատարեցիր,
Հօրդ կապած լեզուն բացիր,
Շատ քննութատ մութատեցիր,
Մութատ արող Սուրբ Կարապետ⁵⁰:

Հետեւաբար զոհարերութեան հիմքում եղել է ցանքը (թաղելը), իսկ զոհարերութիւնից ակնկալուող արդիւնքում՝ բերքի հունձքը (քաղելը), «քաղուորութիւն կատարելը», որը եղել է երկրագործի վերջնական նպատակը:

Իսկ «քաղուոր կը տաս Մայրամ կուսին» խօսքերի իմաստային վերլուծութիւնը մեզ աւելի հեռուն է տանում: Ինչպէս գիտենք, քրիստոնէութեան հաստատումից յետոյ, Հին Հայոց Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը վերածուել է Մարիամ Աստուածածնի պաշտամունքի: Ի

դէպ, «Վարդավառի հանդէսները մեծ շքեղութեամբ կատարուել են յատկապէս այն վայրերում, որոնք անցեալում եղել են Անահիտին նուիրուած մեհաններ՝ Ս. Կարապետ, Հոգւոց, Առաքելոց վանքերում, ինչպէս նաեւ Մարիամ Աստուածածնին նուիրուած միւս եկեղեցիներում: Սա Անահիտի (Մարիամ Աստուածածնի)՝ վարդավառի հետ ունեցած աղերսի հեռաւոր ակնարկ է»⁵¹:

Հեթանոսական ծիսակատարութեամբ Անահիտը, որպէս պտղաբերութեան աստուածուհի, հանդէս է եկել հացահատիկները հովանաւորողի դերում: Հայաստանի տարածքում յայտնաբերուած հայ բելետագիր արձանագրութիւններում Անահիտին տրուում է Գերանդաւոր մականունը (Իշտարին՝ պարտիզպան), Անահիտի տօներին նրան նուիրում էին հացահատիկի փնջեր: Վերոյիշեալ հանգամանքներն ակնհայտ են դարձնում Անահիտի աղերսը հացահատիկների հետ⁵²:

Իսկ քրիստոնէութեան շրջանում, ինչպէս Ս. Կարապետի մասին տուեալ երգի մէջ, «քաղուորը» իր քաղած բերքը նուիրաբերում է Մարիամ կոյսին: Հետեւաբար կրկին է հաստատուում այն միտքը, որ Վարդավառի ուխտագնացութեան հիմքում ընկած զոհամատոյց մատաղն ինքնին ակնկալում էր արգասաւոր արդիւնքը՝ քաղը, բերքահաւաքը⁵³: Այն յոյժ կենսական էր երկրագործութեամբ իր գոյութիւնը պահպանող մարդու համար, քանի որ արտերից քաղուած բերքը երկրագործի հանապազօրեայ հացն էր, որը խնդրոյ առարկայ է նոյնիսկ Տէրունական Աղօթքի մէջ. «Հայր մեր ... զհաց մեր հանապազօրդ տուր մեզ այսօր»⁵⁴:

Իսկ հացահատիկի բերքն առանց ջրի չէր կարող ո՛չ կանաչել եւ ո՛չ հասունանալ: Հետեւաբար, ջուրը բերքի անհրաժեշտ նախապայմանն էր: Ահա այստեղ է որ բացայայտուում է Ս. Կարապետի «մուրազատուր» էութիւնը՝ որպէս ջրաբաշխ-ոռոգողի: Քանի որ նա է Յորդանան գետում մկրտել Յիսուսին, եւ նրա հրաշագործ զօրութիւնը աստուածատուր ջրի մէջ է: Այդ է վկայում նաեւ ժողովրդական աւանդութեան մի այլ դրուագը, երբ Ս. Կարապետի նշխարները թաղում են կառուցուող վանքի հիմքում, Աստուծոյ հրամանով այդտեղից սկսում է բխել Լուսաղբիւրը⁵⁵: ժողովրդական երգի մէջ եւս այդ մասին յիշատակութիւն կայ (ընդձումները մերն են՝ Վ.Ս.):

Դուրդ կեր աղբիրի ջուր,
Վուրքդ կուգար շատ կաղ ու կուր,
Ամենուն էլ մուրապար տուր,
Մըշու սուրբան սուրբ Կարապետ,
Մուրազ տուող Մուրք Կարապետ,
Ուխտդ կուգար Վարդերբին,
Լուրդ պայծառ, Մուրք Կարապետ⁵⁶:

Հրաշագործ զօրութեամբ օժտուած Լուսաղբիւրը ոչ միայն Հիւանդներին՝ կոյր ու կաղերին էր բուժում, այլեւ, ի հակակշիռ ցանկաւէր կրօնքի, խորհրդանշում էր փոխադարձ ազնիւ սէրը, որը աստուածաճանոյ ընտանիքի ստեղծման ու բազմացման հիմքն է: Որդեծնութեան, արգասաւորութեան այս գաղափարը գեղարուեստական պատշաճ պատկերով է արտայայտուած Վարդավառին կատարուող Պարտիզակի հետեւեալ պարերգում.

Լուսաղբիւրին ծառերը,
Հոն բոփ կ'ըլլան եարերը/մանչերը,
Նշանաճնին որ տեսնին՝
Ծուռ կը դրնին ֆեսերը⁵⁷:

Կարապետ Մելիք-Փաշայեանի համաձայն, «Վարդավառի տօներին Հայաստանի գրեթէ բոլոր գաւառներում սովորութիւն կար, ըստ որի տարրեր վայրերից տօնախմբութեան եկած այն տղաները եւ աղջիկները, որոնք առաջին անգամ էին իրար հանդիպում, նշանւում էին, որովհետեւ կարծում էին, թէ այդ օրուայ նշանուածները երջանիկ եւ բախտաւոր կը լինեն, կամ նրանցից ծնուած երեխաները՝ «խմաստուն» եւ «չնորհալի»: Այս սովորութիւնը մեզ տանում է դէպի հեռաւոր անցեալը, երբ անահտական մեհեանների շուրջը տեղի էին ունենում նման երեւոյթներ»⁵⁸:

Միսական այդ տարրը պարզորոշ նկատելի է նաեւ Վարդավառին կատարուող Եոզղատի պարերգի մէջ (ընգծումները մերն են – Վ.Ս.).

Հէ՛յ վարդավառ, հո՛յ վարդավառ,
Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ,
Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ:
Աղջի՛կ, սեւ աչքերուդ մատաղ,
Ըլլամ արտերուդ մէջ հօտաղ:

Հէ՛յ վարդավառ, հո՛յ վարդավառ,
Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ,
Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ:
Աղջի՛կ, քո սեւ մազերուդ դուրքան,
Ըլլամ պարտէզիդ պահապան⁵⁹:

Արտաքուստ սիրոյ խոստովանութիւն լիշեցնող այս երգի մէջ եւս «մուրատը» (արգասաւորող ջուրը) թէպէտ չի նշուում, բայց փոխարեքական պատկերով կապւում է «արտի», «պարտէզի» բերք ու բարիքի հետ, որը երկրագործութիւնից ակնկալուող վերջնական նպատակն է,

կեցութեան, գոյատեւումի պայմանը՝ «Մուրատս տուր կամ հոգիս առ»:

Սակայն այստեղ ուշագրաւ է նաեւ մի այլ հանգամանք, որ այդ խնդրանքը թէպէտ ուղղուած է Վարդավառին, բայց այն անձնաւորուած է աղջկայ՝ կանացի կերպարում: Սա իր հեռաւոր աղերսն ունի Անահիտ դիցուհու («Անահիտ տիկնոջ») արգասաւորող կարողութեան հաւատալիքի հետ:

Ծիսական այդ նոյն կանացի կերպարը, բայց արդէն «Պուպլատիկին» անունով, հանդէս է գալիս Չմշկածագում Վարդավառի տօնին կատարուող երգի մէջ (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.)-

Պուպլատիկինն եկեր է,
Շորէ շապիկ հագեր է,
Ֆեթիկն ետեւ կայներ է,
Կարմիր կոլուն իսկ կ'ուզէ,
Երմակ ծովուն ջուր կ'ուզէ,
Սեւ հատուն հակիք կ'ուզէ,
Ֆեթիկի միջին պղտուր կ'ուզէ⁶⁰:

Այստեղ Պուպլատիկինը յիշեցնում է ջրի եւ պտղաբերութեան աստուածուհի Նարրին, որը կարեւոր տեղ է գրաւել միջագետքեան եւ փոքրասիական կրօններում: Նրա պաշտամունքի առկայութիւնը հայերի մօտ նաեւ ապացուցուած է Ղափանցեանի կողմից⁶¹: Նարրը մեզ մօտ վերապրուկային ձեւով արտայայտուել է Նուրինի պաշտամունքով, որի մասին բազմաթիւ երգեր կան վերոյիշեալ երգի նմանութեամբ: Օրինակ (ընդգծումները հեղինակինն են - Վ.Ս.)՝

Նուրին, Նուրին եկել ա,
Աջրա հուրին եկել ա,
Շիւա շապիկ հագել ա,
Կարմիր գօտիկ կապել ա,
Չու բերէք բաթը դնենք,
Եղ բերէք պորտը քսենք,
Չուր բերէք զլիսին ածենք,
Երկնքի դուրը բացենք⁶²:

Ահա թէ ինչո՛ւ Վարդավառին ամէնուրեք միմեանց վրայ ջուր են սրսկել այնպէս, ինչպէս Ս. Կարապետ Յովհաննէս Մկրտիչն է Յիսուս որդուն ջրաթաթախ արել՝ Յորդանան գետի մէջ մկրտելով: Այսպէս օրինակ՝ Մալաթիայում ճամէն ձեռքի մէջ ջրաման մը բռնուած... գիրար կը հալածեն, միւս կողմէն երիտասարդներ ամէն ճիգ կը թափեն ջրաթաթախ առնել մէկն զմիւսը, աղբիւրին կամ առուակին մէջ

կոխելով: ... Հանդէսը քաղաքին մէջ եղածով չի վերջանար, դաշտը եւ պարտէզները երթալով, ջրալից գրօսավայրերու առուակներու եւ վտակներուն մէջ ալ կը լողանան եւ ՎԱՐԳՎԱՅԻ Կ'ընեն»⁶³ (գլխագրումը Հեղինակինն է - Վ.Ս.):

Խարբերում Վարդավառին գնում էին «Եղեգիի Ս. Նշան, Հիւսե- նիկի Եօթնակը, մինչեւ Իչմէ-Ջուր եւ Զարդարիճայ վանքը»⁶⁴:

Բալուում Վարդավառի օրը «եկեղեցիէն վերջ ուխտի կ'երթային Սրնա աղբիւր, Քամիկ: Իսկ յաջորդ օրն ալ ուխտագնացութիւն կը կատարուէր դէպի Ս. Լոյս լեռան բարձունքը: Կը մորթուէին մատաղ- ցունները՝ ոչխար կամ գառնուկ մը, ուլիկ մը կամ խորոզ մը: Ուռենի- ներու շուքին տակ սփռոցներ կը տարածուէին, ուտելիք-խմելիքներով ծանրարեռ: Մինչեւ իրիկուն կը շարունակուէր քէյֆը, նուազ, երգ ու պար վերջ չէին ունենար: Եւ այդ ամէնուն Հետ, ջուրը չէին մոռնար երիտասարդները: Անոնք դարձեալ ու դարձեալ ջուր կը թափէին միմեանց վրայ, չինայելով դիմացինին գլուխ-մլուխին եւ ոչ ալ Հա- գուստին: Հին աւանդական սովորութիւն մը, որ դարերու խորքէն կու գար, յիշեցնելով մեր նախահայրերուն Հեթանոսական բարքերը»⁶⁵:

Զարսանճագում «Վարդավառի կիրակի առաւօտ, ով որ անկողնէն շուտ ելլէ, քնացողներու վրայ ջուր կը ցանէ: ... Վարդավառին, վանքերը ուխտաւորներով կը լեցուին...: Մասնաւորապէս Գոտարիճ գիւղի՝ Ս. Գէորգ եւ Ս. Աստուածածին, իսկ Մեծկերտի ալ Քառասուն Մանկունք վանքերը, Հայ եւ Քուրդ ուխտաւորներով կ'ողողուին, իրենց մատաղցուններով»⁶⁶ (ընդձուձները Հեղինակինն են - Վ.Ս.):

«[Այնթապի մէջ] «Վարդըվառ» կը կոչուի նաեւ «Սու Զատիկի» (Ջրի Զատիկ - Վ.Ս.): Ջրար սրակելու սովորութեան Համաձայն ոմանք կը լողցուէին անխնայօրէն: Թուրքեր այս տօնը «Սու պայրա- մը» կը կոչէին եւ իրենց թաղերուն մէջ կամ թաղէն անցնող Հայերու վրայ ջուր կը տեղացնէին եւ ոմանք ալ ջուրի աւազանը կը ձգէին»⁶⁷:

Մուսա լեռում Վարդավառը (Վարդիվուրը) տօնել են «Խըտրպէկի ակին մօտ, պատմական սօսիին հովանիին տակ...: Վարդավառի տօնախմբութեանց մէջ կը մտնէ նաեւ իրարու վրայ ջուր նետելու սովորութիւնը: Խըտրպէկի մէջ, ընդհանուր ուրախութեան ու բացա- գանչութիւններու մէջ, գիրար կը նետէին գետակին մէջ: Այս սովորու- թիւնը հին Հեթանոսական տօնախմբութիւններէն մնացած է»⁶⁸:

Իսկ Մարաշի մէջ «Ժողովուրդը կ'ըսէր թէ Վարդավառի կիրակիին Շարաթ իրիկուրնէ ջուրերը կը շատնան: Առաջ Շարաթ իրիկուրնէ ակեր, աղբիւրներ կ'երթային, ինչպէս Գրրգ-կէօզ (Քառասնակն), որ գեղեցիկ գրօսավայր մըն էր: Գիշերը հոն կը մնային մինչեւ առտու՝ ականատես ըլլալու Համար ջուրին ճիշդ շատցած ատենը: Սակայն, վերջերս սովորութիւն էր առտուն կանուխ երթալ Քառասնակն, ուր

չատ կիներ կը լուացուէին Ս. Կատարինէ անուն աղբիւրը, որ կը բխի Գրրգ-կէօզի արեւելեան Թագսառաքոյ բլուրին արեւմտեան ստորոտէն: Արեւը չի ծագած կ'աճապարէին ելլել Թագսառաքոյ բլուրը, որ Թաղէոս Առաքեալի ուխտատեղին է...: Մարաշի մէջ ալ իրարու վրայ ջուր սրսկելու սովորութիւն կար՝ այս տօնին առթիւ» (ընդգծումը Հեղինակինն է - Վ.Ս.)⁶⁹:

Վարդավառին դէպի Թագսառաքոյի (Թաղէոս Առաքեալի) ուխտավայրը կատարուող ուխտագնացութեան մասին է մեզ պատմել մարաշցի Արամ Մովսէսնը (ծն. 1910). «Կէս գիշերից մինչեւ առտու կը բարձրանայինք լեռը՝ ամէն մէկը քար մը շալկած: Մեր հանած քարերը կը դիզէինք ծառի մը տակ, որը զոհասեղանի պէս կ'ըլլար: Հոն կ'աղօթէինք, զոհեր կը մատուցէինք: Մարաշի բարբառով այս երգն ալ այդ օրուան մասին է.

Թագսառաքոյան եօթն է ետօր,
Էրթօնք բիլիմք հեօն շիւր գետօր,
Քիզ ա գրկօնք, սուրի Գաղարնէ,
Դարթօն քննօմ՝ ծեաքէս պոնէ:

Թաղէոս առաքեալի օրն է այսօր,
Գնանք գրօսնենք մինչեւ կէսօր,
Քեզ ես կը զանք, Սուրք Կատարիմէ,
Չեքիցս քոնիւր՝ մատաղ լինն»⁷⁰:

Բացի այդ, Մարաշում «կը պատմուէր թէ խնամակալ Աստուածունհին Անահիտ, Նաւասարդի տօնին, վաղ արշալոյսին, Վահեվահեան տաճարներէն կ'իջնէր Արածանիի ջուրերուն մէջ լողնալու համար, եւ երբ արեւուն նախընծայ շողերուն հետ ջուրէն ելլէր, որպէսզի մերկութիւնը ծածկէ մահկանացու մարդոց աչքերէն, զգաստութեանց ու ամենայն առաքինութեանց Մայրը, կ'այլակերպուէր, լուսաւոր ամպով մը կը ծածկուէր ու վեհաշուք կը վերադառնար իր մեհեանը: Եւ ահա ճերմակ ու լուսափետուր աղանիներ կը թռչէին դէպ երկինքը՝ հանուր աշխարհի աւետելու համար Աստուածունհունցն ելքը ջուրէն, կը հնչէին նուագարանները, Գողթան փանդիւն, ծնծղաներն ու գալարափողերը քուրմերուն: Կը սկսէին քաջութեան մրցումները ազնուատոհմ երիտասարդութեան մէջ, ձիարշաւը, որսորդութիւնը, մականախաղը, գօտեմարտն ու սուսերամարտը եւ այլ տեսակ տեսակ խաղեր, որոնց ընթացքին քաջերու մէջ քաջերը կ'ընտրուէին եւ յաղթութեան պսակը կը ստանային, իսկ Հայոց կոյսերը վարդի փունջեր ընծայ կը տանէին Աստուածունհունցն բազինին, անոր շնորհներուն արժանի ըլլալու համար: Նոյն պահուն գետը կը ծածկուէր հազարաւոր կտրիճներով, քանզի ըստ աւանդութեան, ով որ Աստուածունհիէն ետքը ջուրը նետուէր, սրտին մէջ ինչ մուրազ որ ունէր կը կատարուէր» (ընդգծումը՝ Հեղինակէն - Վ.Ս.)⁷¹:

Արեւմտահայ տարբեր շրջաններից բերուած փաստերը վկայում են, որ ամէնուրեք Վարդավառի ուխտագնացութիւնները կատարուել են

գետերի, աղբիւրների եւ ակերի մօտ: Հետեւաբար Վարդավառի տօնի հիմքում ջրի հետ կապուած արարողութիւնն է, որը վկայում է, որ այդ տօնը նուիրուած է եղել ջրի աստուածութեանը:

Ինչպէս արդէն տեսանք, Ս. Կարապետի նահատակութեան առիթով Հողի մէջ ցորեն կամ մարդ թաղելը համարուել է զոհաբերութիւն Հողին՝ դրանից ակնկալուող հետեւանքներով, նոյնպէս եւ ջրի մէջ նետուելը, ջրի մէջ սուզուելը, միմեանց վրայ ջուր սրսկելը տարեշրջանի երկրագործութեան հետ աղբսուող ծիսահամայական զոհամատոյցի արարողութեան մի այլ դրսեւորումը պիտի համարել, քանի որ ջուրը որպէս բնութեան տարրերից մէկը ոչ միայն մաքրող, այլեւ ուռգող, բերքատուութեանն ու պտղաբերութեանը նպաստող, արգասաւորող հանգամանք ունի: Իսկ Վարդավառի տօնը նախեւառաջ ջրատօն է, որը կատարուում է Յուլիս ամսին: Յուլիս ամիսն ինչպէս թուրքերէն Temmuz է կոչուում, նոյնպէս եւ Մուսալբերան բարբառում հնչում է՝ Թամմուզ ձեւով⁷²: Յիշենք նաեւ Թամմուզ-Արայի պաշտամունքը Հին Արեւելքում, կապուած՝ ուռգման երկրագործութեան հետ:

Բացի այդ, պարզուում է որ Արեւելքում գետերի հեղեղումներն սկսուում են Յուլիսի կէսին եւ շարունակուում մօտաւորապէս չորս ամիս⁷³:

Ինչպէս արդէն ազգագրական նիւթից տեղեկացանք՝ «Մարաշի մէջ ժողովուրդը կ'ըսէր, թէ Վարդավառի Կիրակին Շաբաթ իրիկուրնէ ջուրերը կը շատնան: Առաջ Շաբաթ իրիկուրնէ ակեր, աղբիւրներ կ'երթային, ինչպէս Գրրգ Կէօզ (Քառասնակն), որ գեղեցիկ գրօսավայր մըն էր: Գիշերը հոն կը մնային մինչեւ առտու ականատես ըլլալու համար ջուրին ճիշդ շատցած ատենը ... ոմանք կը զոհէին մէյ մէկ աքաղաղ»⁷⁴ (ընգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Պարզուում է նաեւ, որ «սումերական քաղաքներում այլ ձեւի թաղումներ էին տեղի ունենում. այդ զոհաբերութիւնները տեղի էին ունենում ջրերի բարձրացման շրջանում կատարուող կրօնական գործողութիւնների կապակցութեամբ: Ըստ երեւոյթին, այդ զոհաբերութիւնների նպատակն էր ջրերի յորդացումն իրենց համար բարեյաջող դարձնել, այսինքն դրանք կապուած էին երկրագործութեան եւ ոչ թէ հոգեհանգստեան կուլտի հետ»⁷⁵ (ընգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Հետեւաբար հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ յատկապէս Յուլիս (Թամմուզ) ամսի Վարդավառի տօնին արեւմտահայերը ուխտագնացութիւն են կատարել դէպի ջրերի ակերը եւ զոհեր մատուցել, քանի որ Ս. Կարապետը «մատաղ կ'ուզէ Վարդավառին», որպէսզի փոխարէնը նրանց տայ իրենց ակնկալած արդիւնքը՝ մուրատը, այսինքն՝ ուռգման ջուրը: Պատահական չէ, որ Հին Արեւելքի ողջ երկայնքով հոսող

Եփրատ գետին նաեւ Մուրատ են անուանել, քանի որ ոռոգման ջուրը երկրագործութեան նախապայմանն էր:

Այդ առումով ուշագրաւ է ոռոգման ջրի հետ կապուած աղօթքը, որը հետեւեալ կերպ է բանաձեւուել Բէյլանի բարբառով (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.).

Չոր դադդէրը քող գանանչոն, Չոր տեղերը քող կանաչեն,
Չաճգուգ տօռդէրը քող պացվօն, Փակ դռները քող բացուեն,
Նեղքօն մէջ ըննօղդացը Նեղութեան մէջ եղողներին
Ասղվօձ հէփուն քող խըլասօ, Աստուած բոլորին քող փրկի,
Մարիամ Ասղվօձաձնը ծառքը Մարիամ Աստուածածնի ձեռքը
Դայմա միր իրվան ըննօ, Թող միշտ մեր վրայ լինի,
Մուրփ Գարաբիդն ալէ Մուրք Կարապետը ես
Դայմա եարդըմջա քող ըննօ Թող միշտ օգնական լինի⁷⁶:

Ուշագրաւ է, որ աղօթքն ուղղուած է Մարիամ Աստուածածնին ու Ս. Կարապետին (ի դէպ այս զոյգ սրբերի համադրութիւնը, ինչպէս տեսանք, միայն այստեղ չէ, որ առկայ է), որպէսզի նրանց օգնութեամբ «չոր» տարածքները ոռոգուեն ու «կանաչեն», իսկ ստորերկրեայ «փակ դռները»՝ բացուեն: Յիշենք հացահատիկի աստուած Թամմուզի եւ Իշտարի առասպելում ստորերկրեայ աշխարհի փակ դռների բացուելը: Իսկ քրիստոնէական շրջանում փակ դռները բացողն ու մուրատ տուողը Մարիամ Աստուածածինն է ու Ս. Կարապետը (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Հօրըդ կապած լնգուն բացիր,
Շատ բնմուրատ մուրատեցիր,
Մուրատ տըտող Մուրք Կարապետ⁷⁷:

Արդ՝ անդրադառնանք Մուսա Լեռում եւ Քեսապում Վարդավառին կատարուող ժողովրդական երգերին:

Չօրա իսկենդերեանը, խօսելով Վարդավառին Մուսա Լեռում կենցաղավարուող ժողովրդական տօնակատարութեան մասին, նշում է. «Թմբուկին գոռ ձայնը իրեն կը հրաւիրէ օղիէն զուարթացած խանդավառ երիտասարդները, որոնք կը պարեն թաշկինակներով՝ թմբուկի յատուկ իրենց պարերը՝ զոյգ-զոյգ կամ խմբովին»⁷⁸:

Իսկ Մարտիրոս Գուշակճեանը, քննութեան առնելով մուսալեռցիների երգն ու պարը, աւելացնում է. «Ինչպէս բացատրել այս աղբատութիւնը: Արդեօք խորհելո՞ւ է թէ ժամանակին մուսա լեռցին ունեցած է իր հայադրոշմ ճոխ Ֆոլքլորը, սակայն պարագաներու ցաւալի

դասաւորումով, մոռցուած է ու սրբուած ժողովուրդին յիշողութենէն»⁷⁹ :

Սակայն մեր բազմամեայ հետեւողական պրպտումների ընթացքում հայրենիքում հանգրուանած հայրենադարձ մուսալեռցիներից մեզ յիշողութի է գրի առնել (նաեւ՝ մեղեդին նոտագրել) «Հալա, Հալա, Հալա, Նիննա է» կրկնակով պարերգի շուրջ⁸⁰ միաւոր շարեր⁸⁰ :

Նոյն կրկնակով շարեր գրի ենք առել նաեւ մուսալեռցիների հարեւան քեսապցի հայրենադարձներից⁸¹, որոնք եւս անցեալում Վարդավառին իրենց նուիրական Պարլում (կամ Պալլում) ուխտաւայրն են բարձրացել, Թեքնեջոք աղբիւրի մօտ կատարելու համար եռօրեայ ուխտագնացութեան տօնակատարութիւնները⁸² :

Այդ նոյն ուխտաւայրն է յիշատակուած մեր գրի առած խնդրոյ առարկայ պարերգի հետեւեալ տողերում (ընգծումը մերն է - Վ.Ս.)-

Քրսպու վիրիվը Բալլում, Քեսապից վերեւ Բալլումն է,
Վառիցօ եալլոմ-եուլլոմ: Ըն սիրում վառուցի ես:
Հալա, հալա, հալա, Նիննայ է: Հալա, հալա, հալա, Նիննայ է⁸³:

Թէպէտ վերոյիշեալ հպանցիկ ակնարկներում չեն յիշատակուած թէ մուսալեռցիներն ու քեսապցիները Վարդավառի տօնակատարութեան ժամանակ ինչ երգեր ու պարերգեր են կատարել, սակայն մեր խորին համոզմամբ դրանք այդ շրջանում տարածուած «Հալա, Հալա, Հալա, Նիննայ է» կրկնակով երգուող շարերն են, որոնք կատարուել են Վարդավառին, իսկ յետագայում նաեւ այլ խրախճանքների ժամանակ՝ յանպատրաստից յօրինուած բառերը յարմարեցնելով պարերգի կրկնակի ոտքին ու յանգին:

Պարերգային այդ շարերի մէջ կրկնակն է, որ կենտրոնական կշիռ ունի: Այն կայուն է ու վաղնջական⁸⁴: Կապուած լինելով նախնական ծէսի ու տօնի հետ, կրկնակն անընդհատ կրկնուելով, կատարել է խօսքի հմայական ներգործուն դեր՝ հիմքում ունենալով գերբնական ոյժերից ակնկալուող զօրութեան հաւատալիք եւ պաշտամունքային տարրեր⁸⁵ :

Պատահական չէ, որ Արեւելքի ծովափնեայ Մուսա Լեռում եւ Քեսապում են պահպանուել շումէրական Նիննա աստուածուհու պաշտամունքի արձագանգները: Քանի որ, արդարեւ, Հին Արեւելքում, որպէս պտղաբերութեան եւ արգասաւորութեան աստուածներ, պաշտուել են ոչ միայն Թամմուզն ու Աբան, նաեւ Դերկետօն, Իշտարն ու Շամիրամը (իրենց անբաժանելի նուիրական աղակներով)⁸⁶, այլեւ՝ շումէրական Նիննա աստուածուհին (ձկան՝ ջրի եւ արգասաւորութեան խորհրդանշով)⁸⁷: Այդ կին աստուածուհիներն սկզբնապէս օժ-

տուած են եղել գերբնական նոյն զօրութեամբ, ինչը յետագայում Անահիտ դիցուհին Հայաստանում:

Եւ ի վերջոյ շէշալ, հալա, հալա, Նիննայ է՝ կրկնակով պարերգերը փառաբանական ձօներգեր են եղել նուիրուած բերքատուութեան, պտղաբերութեան եւ արգասաւորութեան աստուածներին, որոնց եւ նախապէս նուիրուած է եղել Վարդավառի հեթանոսական ծիսակատարութիւնը, իսկ յետագայում քրիստոնէութեան շրջանում, այդ պաշտամունքի որոշ տարրեր վերապրուկի ձեւով պահպանուել են Ս. Կարապետի (=Յիսուս Քրիստոսի) նաեւ Մարիամ Աստուածածնի «մուրազատուր» զօրութեան մէջ:

Ամփոփելով, նշենք որ փոքրասիական եւ միջագետքեան ցեղախմբերի աստուածները (Քամմուզ, Իշտար, Նար, Նիննա եւլն.) թէպէտ անմիջականօրէն չեն մտնում Հայ հեթանոսական դիցարանի մէջ, սակայն նրանք կարելոր տեղ են գրաւել Հայ էթնոսի ձեւաւորման գործում եւ իրենց նշանակալի հետքն են թողել Հայ ժողովրդի արեւմտահայ Հատուածի դիցաբանական մտածողութեան վրայ, որն ակնյայտ է դառնում Վարդավառի վերաբերեալ ժողովրդական նիւթերն ուսումնասիրելիս:

ԾԱՆՕԹԱԳՐ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հ. Ղեւնդ Ալիշան, Հին Հաւատք կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 303:

² Գրիգոր Ղափանցեան, Արա Գեղեցիկի Պաշտամունքը, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 125:

³ Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ Տեղագրական, Պատմական Եւ Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն, Բ. հատոր, Գահիրէ, Հրատարակչութիւն Կեսարիոյ Եւ Երջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, 1937, էջ 1769-70:

⁴ Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, Համբարձման Տօնը Եւ Հայ Ժողովրդի Վիճակախաղը, Վիննա, Միսիթարեան Տպարան, 1956, էջ 182:

⁵ Նոյն, էջ 184:

⁶ Հրաչեայ Աճառեան, Հայ Բարբառաբանութեան Պատմութիւն, Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու, հ. Ը., Մոսկուա-Նախիջեան, 1911, էջ 215:

⁷ Վերթինէ Սվազեան, Կիլիկիա. Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդութիւնը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1994, էջ 147:

⁸ Նոյն:

⁹ Գրիգոր Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ Եւ Հերոս Զէյթուն, Նիւ-Եորք, Հրատարակչութիւն Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Կեդր[ոնական] Վարչութեան, 1934, էջ 340:

¹⁰ Նոյն:

¹¹ Նոյն:

¹² Գէորգ Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, հ. Բ., Լոս Անճելըս, Հրատարակչութիւն Ամերիկարնակ Անթէպցիներու Միութեան, 1953, էջ 393:

- ¹³ Վասիլի Սարուզի, *Հին Աշխարհի Պատմութիւն (Հին Արեւելք)*, հ. 1, Երևան, 1938, էջ 160.
- ¹⁴ Ղափանցեան, էջ 46.
- ¹⁵ Սարուզի, էջ 158.
- ¹⁶ Նոյն, էջ 158-160.
- ¹⁷ Նոյն, էջ 158-159.
- ¹⁸ Ղափանցեան, էջ 60.
- ¹⁹ Նոյն, էջ 161.
- ²⁰ Թադեոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան եւ Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Եւրասիոյ Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հ. 2, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 405.
- ²¹ Մեր *Կիլիկիա աշխատութեան մէջ այն տրուած է «Թամբարան»* ձևով, որը ազաւազուած ձևն է Թամզարային:
- ²² Սվազյեան, *Կիլիկիա*, էջ 126-127.
- ²³ *Տեղանունների բառարան*, էջ 467-468.
- ²⁴ Կեսարիայից ընդամէնը ութ ժամ հեռու դանուոզ Թամարայի բնակիչները դեռևս Ժ. դարից առաջ «անկէ եկած են, ուրիշ եկած են Ակնցիք, այսինքն Վասպուրականէն, հաւանորէն Սենեքերիմ Արծրունիի հետ»։ տե՛ս՝ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Ա, էջ 856.
- ²⁵ Չոմարայուի բնակիչները ԺԸ. դարում գաղթել են Կիլիկիայից եւ Մուշից *«Չոմարայու նոր քաղաք մըն է, եւ հազիւ 250 տարիներու հնութիւն մը ունի»*։ տե՛ս՝ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Ա, 836.
- ²⁶ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Բ, էջ 1772.
- ²⁷ Յովհաննէս Աւագ Սարկ. Տոմարծացի (Թորոսեան), *Պատմութիւն Հայ Տոմարծայի, Բ. Հատոր, Պէչրութ, Հրատարակչութիւն Տոմարծայի Պատմութեան Հրատարակչական Կեդր[անական] Թանձնախումբի*, 1969, էջ 1360-1361: Այս եւ յաջորդ քառատողին իբրեւ կրկներգ երգում էին «Հարս հան վիճակ / Ասոր բարի տարի է»:
- ²⁸ Նոյն Բոլոր ընդգծումները մերն են:
- ²⁹ «Խմբագրական. Վարդապետ», *Միտն*, նոր շրջան, Ժ. տարի, թիւ 7, Թուլիս 1936, էջ 195.
- ³⁰ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Բ, էջ 1772.
- ³¹ Տոմարծացի, էջ 1362-1363.
- ³² Միհրան Թումանճան, *Հայրենի Երգ Ու Բան*, հ. 2, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 215.
- ³³ Նոր Բազիրք Հայկազեան Լեզուի, Հատոր առաջին, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 1064.
- ³⁴ Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, հ. 2, Պէչրութ, «Սեւան» Հրատարակչատուն, 1965, էջ 401.
- ³⁵ Թումանճան, հ. 2, էջ 337.
- ³⁶ Նոյն, էջ 44.
- ³⁷ Նոյն:
- ³⁸ Նոյն, էջ 192.
- ³⁹ Նոյն, էջ 337.
- ⁴⁰ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի բանահիւսութեան արխիւ, Սուրբն Սանասարեանի ֆոնդ, FF XII, 5297-5311.
- ⁴¹ Նոյն, FFXII, 5299.
- ⁴² Նոյն, FFXII, 5300.
- ⁴³ Նոյն, FFXII, 5302.

- ⁴⁴Նոյն, FFXII, 5303.
- ⁴⁵Նոյն, FFXII, 5305.
- ⁴⁶Olga Freidenberg, *Mif i literatura drevnosti* [Առասպելն Ու Հին Ժամանակների Գրականութիւնը], Մոսկուա, 1978, էջ 94.
- ⁴⁷Վարդան Պետրոսյան, *Սասնայ Ազգազրուիթիւնը*, Երեւան, 1965, էջ 90.
- ⁴⁸Մեր ժողովրդագիտական դրասուսմներէց (անտիպ):
- ⁴⁹Աստուածաշունչ Մատան Հին Եւ Նոր Կտակարանաց, Վիեննա, 1929, Ղեւտական, գլ. ԻԴ., 5-9.
- ⁵⁰Թումանյան, հ. 2, էջ 336.
- ⁵¹Կարապետ Մելիք-Փաշայեան, *Անահիտ Գիցուհու Պաշտամունքը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 134-135.
- ⁵²Նոյն, էջ 65.
- ⁵³Այդ մասին է վկայում նաեւ Հին Կտակարանում տարուայ եօթերորդ ամսուայ սկզբին Տաղաւարահարաց Տօնին տրուած Տիրոջ պատգամը. «չորժամ բովանդակիցէք զարդիւնս երկրին, տօնեջիք Տեան զեւթն օր... Եւ անուցուք ձեզ յաւուրն առաջնում պտուղս զգեղեցիկ ծառոց, եւ կողերս յարմաւենեաց, եւ ոստս ի տերեւախիտ ծառոց եւ յուռեաց եւ ոստ հազնեաց՝ ի ձորոց, ուրախ լինել առաջի Տեան զեւթն օր»։ տե՛ս՝ Աստուածաշունչ, Ղեւտական, գլ. ԻԴ., 39-41.
- ⁵⁴Նոյն, Մատթէոս, գլ. 2., 9-11.
- ⁵⁵ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգազրուիթեան Ինստիտուտի բանահիւսութեան արխիւ, FFXII, 5305.
- ⁵⁶Թումանյան, հ. 2, էջ 337.
- ⁵⁷Նոյն, հ. 1, Երեւան, 1972, էջ 137. Սվազյեան, *Կրկնիկ*, էջ 133.
- ⁵⁸Մելիք-Փաշայեան, էջ 131-132.
- ⁵⁹Ն. Փիլիպոսեան, *Յուշարձան Երզրացիներու*, Գալիֆորնիա, 1955, էջ 106-108.
- ⁶⁰Թումանյան, հ. 2, էջ 411.
- ⁶¹Grigor Kapantsian, *Khetskie bogi u armian* [Խեթական Աստուածներն Հայերի Մօտ], Երեւան, 1940.
- ⁶²Երուանդ Լալայեան, «Բորչալուի Գաւառ», *Ազգազրական Հանդէս*, ութերորդ տարի, դիրք 10, էջ 200-201.
- ⁶³Արշակ Ալադոյանեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց Տեղազրական, Պատմական Եւ Ազգազրական Պէջրութ, Հրատարակչութիւն Մալաթիոյ Կրթաօրհաց Ընկերութեան*, 1961, էջ 1144.
- ⁶⁴Մանուկ Ժիգմեճեան, *Խորհրդի Եւ Իր Չաւակները*, Երեզնօ, 1955, էջ 678.
- ⁶⁵Պատմութիւն Պաղնատան, Պոսթրն, 1966, էջ 284-285.
- ⁶⁶Գէորգ Երեւանեան, *Պատմութիւն Չարսանձազի Հայոց*, Երեզնօ եւ Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Համա-Չարսանձազի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, 1956, էջ 503.
- ⁶⁷Գէորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, հ. Բ., Լոս Անճելըս, 1953, էջ 396.
- ⁶⁸Յուշամատենան Մուսա Լեբան, խմբ. Մարտիրոս Գուշակեան եւ Պօղոս Մատուռեան, Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Ժէպէլ Մուսայի Հայրենակցական Միութեան, 1970, էջ 181.
- ⁶⁹Գալուստեան, էջ 343.
- ⁷⁰Սվազյեան, *Կրկնիկ*, էջ 201.
- ⁷¹Գալուստեան, էջ 342.
- ⁷²Մուսա Լեբան ծովափնեայ Քերուսիէ գիւղում Թամըզին (Յուլիս), ամենայն հաւանականութեամբ Վարդապետին, ծովափ են իջել, լողացել, յետոյ Չաւրզի ակն են գնացել, սգաղ ջրեր խմել, երեսները լուացել ու, դափնու շուքի տակ նստած, կերել,

խմել, ուրախ ժամանակ անցկացրել. աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Սվազլիան, *Կրկն-
կիտ*, էջ 201: Արարերէն եւս այն արտասանուում է թամմուզ:

⁷³ Ստրուվէ, էջ 158:

⁷⁴ Գարուստեան, էջ 343:

⁷⁵ Ստրուվէ, էջ 103:

⁷⁶ Սվազլիան, *Կրկնկիտ*, էջ 248:

⁷⁷ Թումանյան, հ. 2, էջ 336:

⁷⁸ Ծուշամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 181:

⁷⁹ Նոյն, էջ 221:

⁸⁰ Վերթինէ Սվազլիան, *Մուսա Լեւոն, Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն*, 16,
Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 118-124:

⁸¹ Սվազլիան, *Կրկնկիտ*, էջ 127-128:

⁸² Եակոբ Զորաքեան, *Քեանայ*, հ. Ա, Պէյրուսթ, 1905, էջ 45:

⁸³ Սվազլիան, *Կրկնկիտ*, էջ 127:

⁸⁴ Թումանյան, հ. 1, էջ 243:

⁸⁵ Թախա Պաշատրեան, *Էրկնակների Ու Կրկնութիւնների Գործառնութիւնը Միա-
երգերում», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, թիւ 2 (133), 1901, էջ 135:

⁸⁶ Վարդապետին սպիտակափետուր աղանիւններ են թացրել ղէպի երկինք: Եունարէն
Peristera նշանակում է աղանիւն. սեմական փոխառութիւն է, կազմված Peras-
istar = թռչուն Իշտարի բառերից, իսկ Semiramis ասորերէն նշանակում է աղանի-
sum = վարուժան, summatu = էգ աղանիւն. աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ղափանցեան,
էջ 38:

⁸⁷ Նոյն, էջ 116:

THE PAGAN ORIGINS OF THE FEAST OF VARTAVAR IN WESTERN ARMENIAN FOLKLORE

(Summary)

VERJINÉ SVAZLIAN

The author discusses the pagan origins of the Feast of *Vartavar* (the Transfiguration of Christ) as the occasion to worship water elements. She analyzes in detail the traditions of pouring water, flying pigeons, going on pilgrimages, offering sacrifices and making predictions in some regions of Western Armenia. She argues that this folk festival was linked to the worship of gods that underwent death and rebirth (Ara the Handsome, Adonis, Tammuz, Jesus Christ) and also of St. Karapet (John the Baptist). The latter symbolized, as the person who baptized Jesus Christ in the River Jordan, both agriculture (sown fields) and especially water for irrigation – the precondition guaranteeing the fertility of nature.